

Stigmatiseren en verenigen:
Etnische minderheden en etnische relaties

Maykel Verkuyten
ASW/Ercomer

Lezing Opening Academisch Jaar Faculteit Sociale Wetenschappen
13 september 2007

Begin Juli vroeg Willem Koops aan mij om deze lezing te houden. Hij schreef in zijn e-mail: 'we willen graag dat jij een voordracht houdt over de essentie van je onderzoekswerk', en tussen haakjes had hij toegevoegd '(wel een beetje geplaatst in het frame van het facultair onderzoek)'. Later sprak ik Theo Wubbels over wat precies de bedoeling was. Volgens hem ging het om een 'inspirerende lezing die over de grenzen van de departementen heen gaat'. Kortom, een uitdagende opdracht!

De uitdaging schuilt niet alleen in de facultaire diversiteit aan disciplines, perspectieven, benaderingen en onderwerpen, maar ook in mijn eigen onderzoek. Kort gezegd gaat mijn onderzoek over vraagstukken van 'etnische identiteit en interetnische relaties'. Maar onder die brede noemer vallen allerlei projecten die uiteenlopen qua vraagstelling, theoretische invalshoek, niveau van analyse en methodiek van onderzoek.

Het leek me geen goed idee om een overzicht te geven van de verschillende dingen die ik heb gedaan en momenteel doe. Ook wil ik me verre houden van allerlei methodologische en wetenschapsfilosofische kwesties. Allemaal erg belangrijk en interessant, maar niet voor nu. Wat ik wel wil doen is twee meer inhoudelijke thema's bespreken en daarin een belangrijk deel van mijn onderzoek en sommige bevindingen vervlechten. Ik zal daarbij niet in detail ingaan op specifieke onderzoeken (allemaal gepubliceerd), maar proberen om een lopend verhaal te houden. Het eerste thema is stigmatisering en sluit aan bij het minderheidsaspect van 'etnische minderheden'. Het tweede thema is verenigen en sluit aan bij de vraag hoe etnische groepen kunnen samen leven.

Stigmatisering

Processen van stigmatiseren zijn onmiskenbaar aanwezig in de samenleving. Er is een maatschappelijk klimaat ontstaan waarin bijvoorbeeld Marokkanen en Moslims niet alleen als anders maar ook als afwijkend, abnormaal en achterlijk worden bestempeld. Wat doet dit met mensen? Een deel van mijn onderzoek gaat over de psychologische en sociale gevolgen van *ervaren* stigmatisering, met name onder Turkse en Marokkaanse jongeren.

De kans op discriminatie

Stigmatisering impliceert onder meer een verhoogde kans om slachtoffer te zijn van vooroordeel en discriminatie, zoals op school, bij het zoeken naar werk en in de vrije tijd. Deze verhoogde *kans* blijkt op zichzelf niet zonder gevolgen. Laat ik er een noemen.

Bij iedere gebeurtenis staan mensen voor de vraag hoe die moet worden verklaard. Zo kunnen successen en ook mislukkingen op school, in het werk of waar dan ook aan diverse oorzaken worden toegeschreven. In de meeste gevallen is het niet evident wat de oorzaak nu precies is omdat er meerdere interpretaties mogelijk zijn. Deze onzekerheid geldt voor iedereen, maar voor gestigmatiseerde groepen in het bijzonder. Voor hen is er naast de gebruikelijke verklaringen, de bijkomende mogelijkheid van discriminatie en daarmee de twijfel aan het oordeel en gedrag van de ander: zegt hij - de leerkracht, werkgever, politieagent of buurman - dat omdat hij dat echt vindt of omdat hij Marokkanen of Moslims niet mag. Is hij oprecht of bevooroordeeld? Hoe moet ik het begrijpen? Deze situatie is belastend. Het vanzelfsprekende karakter van het alledaagse leven wordt er door aangetast. Het leidt de aandacht af van andere dingen en kost energie. Onzekerheid of onduidelijkheid in het waarom van de dingen is geen prettige situatie. Uiteindelijk kan dit uitgroeien tot wantrouwen en achterdocht

Er zijn tenminste twee soorten reacties op deze onzekerheid en de mogelijkheid van discriminatie. De eerste is om discriminatie zoveel mogelijk te negeren of te

ontkennen. De tweede is juist een verhoogde waakzaamheid en gevoeligheid. Ons onderzoek laat zien dat beide reacties voor- en nadelen hebben.

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, blijkt de eerste reactie de boventoon te voeren. Etnische minderheden zijn eerder terughoudend om negatieve ervaringen aan discriminatie toe te schrijven. Als er een redelijke kans is dat er geen discriminatie in het spel is, is men eerder geneigd om het te veronachtzamen.

Hiervoor zijn zowel sociale als psychologische redenen. De sociale reden heeft te maken met het feit dat de beschuldiging van discriminatie kostbaar is omdat het leidt tot onderlinge spanningen en achterdocht. Een dergelijke beschuldiging heeft een ondermijnende werking op de spontaniteit en onbevangenheid van contacten.

De psychologische reden voor terughoudendheid is dat daarmee gevoelens van persoonlijke controle en zelfbepaling in stand worden gehouden en een gevoel van hulpeloosheid wordt vermeden. Ervaringen toeschrijven aan discriminatie betekent dat je de controle op je eigen leven gedeeltelijk in andermans handen legt. Niet jij, maar degene die jou discrimineert bepaalt wat er met je gebeurt. Met een dergelijke toeschrijving definieer je jezelf als slachtoffer die weinig heeft in te brengen met daarbij het gepaard gaande gevoel van hulpeloosheid. Het negeren van discriminatie heeft daarentegen een positieve betekenis voor het gevoel dat je zelf oorzakelijk greep hebt op je wereld. En dit gevoel is erg belangrijk om je leven op een prettige en zinvolle manier te kunnen leiden. Het nadeel van terughoudendheid is echter dat daarmee eerder voorbij wordt gegaan aan de realiteit van discriminatie en dat de emotionele aanzet ontbreekt om discriminatie aan te pakken.

De tweede reactie, die van verhoogde waakzaamheid betekent dat je erg gespitst raakt op de altijd aanwezige mogelijkheid van stigmatisering en discriminatie. Je ontwikkelt een gevoeligheid voor allerlei subtiele en impliciete signalen van afwijzing en uitsluiting. Een verfijnd inzicht kan je juist zekerder en weerbaarder maken. Het vormt de noodzakelijke stap naar de ontwikkeling van adequate handelen. Het kan ook een belangrijke aanzet zijn voor sociale verandering. Als je je beter bewust bent van en inzicht hebt in discriminatie en stigmatisering zul je je ook eerder sterk kunnen maken om het aan te pakken.

Het probleem is echter dat discriminatie ook naar anderen toe aannemelijk moet worden gemaakt en moet worden verantwoord. Dit is verre van eenvoudig. De beschuldiging van discriminatie is bedreigend, verstoort sociale relaties en contacten, en zet mensen tegenover elkaar. Tegenover de aanklacht van discriminatie staat het verwijt van het aannemen van een slachtofferrol met daarbij overmatig klagen en overgevoeligheid.

Dit laatste komt natuurlijk voor. Bewustzijn en waakzaamheid kan verworden tot obsessie en overgevoeligheid. En ook komt het voor dat de beschuldiging van discriminatie als excuus of ten eigen voordeel wordt gebruikt. Discriminatie is een krachtige beschuldiging die in verschillende situaties kan worden ingezet om de eigen tekortkomingen te camoufleren en schuldgevoelens op te wekken bij de ander. In mijn onderzoek kijk ik onder meer naar de vraag hoe autochtonen en allochtonen in het leven van alledag - in alledaagse interacties en gesprekken - discriminatie verwoorden en aannemelijk proberen te maken of juist bagatelliseren en ontkennen. Ik onderzoek ook hoe bijvoorbeeld stigmatiserende en racistische uitlatingen 'redelijk' worden gemaakt.

Bij dit onderzoek is het uitgangspunt dat het sociale leven zich afspeelt in alledaagse gesprekken en dat mensen van alles doen met taal. Als mensen bijvoorbeeld zeggen dat er te veel buitenlanders zijn of dat Moslims onze cultuur bedreigen, drukken ze niet alleen hun mening uit, maar nemen ze ook stelling in een maatschappelijk debat. Onderzoek moet dergelijke uitspraken dan ook niet alleen begrijpen in termen van onderliggende attitudes en gevoelens, maar juist ook in termen van bijvoorbeeld probleemdefinities, het toeschrijven van verantwoordelijkheden en publieke identiteitsconstructies.

Negatieve sociale identiteit

Stigmatisering heeft niet alleen gevolgen voor hoe mensen betekenis geven aan gebeurtenissen. Het heeft ook gevoelsmatige consequenties. Stigmatisering doet pijn. Ieder mens streeft naar sociale erkenning. Iedereen heeft de behoefte om sociaal gezien mee te tellen en gewaardeerd te worden. Niet alleen om *wie* je bent als individu, maar ook om *wat* je bent als lid van een groep. Dit is zeker zo wanneer

die groep erg belangrijk is voor hoe je jezelf ziet, zoals bij etnische en religieuze groepen vaak het geval is. De eigen etnische en religieuze identiteit maakt voor veel minderheden een belangrijk en centraal onderdeel uit van wie en wat ze in eigen ogen zijn. Stigmatisering op grond hiervan is dan ook erg bedreigend voor een gevoel van eigenwaarde. Daarbij hoeven mensen die stigmatisering niet persoonlijk te ervaren. Negatieve oordelen over de eigen groep of groepsleden wordt gemakkelijk opgevat als een persoonlijke kwestie. Zo worden uitlatingen over de 'achterlijkheid' van de islamitische cultuur gezien en gevoeld als een minachting en belastering van je zelf. De groepszaak wordt een persoonlijke zaak: de belediging van de groep wordt gevoeld als een persoonlijke aanval. Een deel van mijn onderzoek gaat dan ook over de vraag *in hoeverre*, onder *welke omstandigheden* en op *welke wijze* ervaringen met stigmatisering van invloed zijn op bijvoorbeeld gevoelens van eigenwaarde en welbevinden.

Ook kijken wij hoe mensen reageren op een negatieve sociale identiteit. De bekende (*sociale psychologische*) indeling in individuele en collectieve reacties is daarbij bruikbaar. Ieder van die reacties blijkt zowel positieve als negatieve gevolgen te hebben. Ik wil er een aantal kort aangeven.

Individuele reacties

Mensen kunnen ten eerste proberen om hun gestigmatiseerde groep feitelijk en/of psychologisch gezien te verlaten. Je kan proberen om afstand te nemen van je groep en je zo goed mogelijk aan te passen aan de meerderheid; om zoveel mogelijk te worden zoals zij en je eigen etnisch-culturele achtergrond te vergeten of te beperken tot folklore in de privé sfeer. Deze individuele strategie kan persoonlijk voordeel opleveren, maar er zijn ook schaduwkanten. De acceptatie van de meerderheidsgroep is meestal conditioneel, dat wil zeggen op voorwaarde dat je wordt zoals hen, wat het gevoel geeft dat je toch niet volledig of echt geaccepteerd wordt. Bovendien zijn er dikwijls verwijten en beschuldigingen - en soms zelf bedreigingen - van mensen uit eigen etnische kring waardoor vriendschappen en waardevolle groepsbindingen verloren gaan. Je komt er alleen voor te staan en het is niet ongebruikelijk dat mensen zich ontheemd, eenzaam en onzeker voelen. Bij de

meerderheidsgroep voel je je niet echt op je gemak of echt geaccepteerd en de steun, warmte en houvast van je oorspronkelijke groep is niet meer vanzelfsprekend of zelfs afwezig.

Tegenover de reactie van vergaande aanpassing staat de psychische terugtrekking in eigen kring. Je kan je beschermen tegen stigmatisering door een eenzijdige en onvoorwaardelijke oriëntatie op de eigen gemeenschap waar steun en waardering wordt gevonden. Maar ook dit heeft een prijs. Zoals het verabsoluteren van de etnische identiteit waardoor die het hele denken en doen gaat kleuren en overheersen. Niet alleen als richtsnoer bij het interpreteren en beoordelen van het gedrag van anderen ('dat zeg en doe jij alleen maar omdat ik Marokkaan ben'), maar ook bij de beleving van wie en wat je zelf allemaal bent ('ik ben in de eerste, tweede en derde plaats een Marokkaan'). De betreffende identiteit speelt dan voortdurend een rol, overschaduwde andere identiteiten en wordt overal uitgedragen. Dit blijkt het geval te zijn voor het Moslim-zijn van sommige Turkse en Marokkaanse Nederlanders en voor het Nederlanderschap voor rechts-radicalen jongeren.

Het betekent veelal ook een onkritische en volgzame houding omdat kritiek op de eigen groep een aanval is op de psychologische verdedigingslinie waarachter men zich heeft teruggetrokken.

Een ander gevolg is dat de maatschappelijke betrokkenheid en inbreng in het land waar je woont, wordt ingeruild voor psychisch welbevinden. Een individueel terugtrekken in eigen kring houdt veelal in dat aspiraties op een volledige en gelijkwaardige deelname aan het maatschappelijke leven in de ijskast worden gezet. De psychische gemoedsrust krijgt voorrang op maatschappelijke participatie en ambities. De sociale uitsluiting leidt tot zelfuitsluiting en de nadruk op het slachtofferschap. Deze psychologische verdediging kan op korte termijn begrijpelijk en nuttig zijn, maar heeft op lange termijn meer na- dan voordelen.

In ons onderzoek kijken wij bijvoorbeeld naar ervaringen met discriminatie op school en de invloed die dat heeft op de identificatie met het onderwijs en de inzet voor leerprestaties. Het blijkt dat ervaren discriminatie samen gaat met processen van 'disengagement' waarbij gevoelens van zelfvertrouwen en eigenwaarde los worden gekoppeld van onderwijsleerprestaties. Hiermee gaat een belangrijke motivatie voor onderwijsparticipatie verloren.

Collectieve reacties

Naast deze individuele of persoonlijke reacties zijn er ook verschillende collectieve strategieën. Ook hier noem ik er twee

Ten eerste is het mogelijk om tegenover stigmatisering, positieve groepskenmerken te zetten en te benadrukken. Er zijn altijd verschillende dimensies waarop groepen zich met elkaar kunnen vergelijken. Juist die kenmerken kunnen worden benadrukt waarop men de eigen groep superieur geacht, zoals saamhorigheid, respect, traditie en geloof. Deze kenmerken geven een positief onderscheid aan tegenover het ziekelijk individualisme, egoïsme en verderf van autochtone Nederlanders en bieden daarmee ankerpunten voor een positief zelfbeeld.

Een van de mogelijke gevolgen is de ontwikkeling van een zogenaamde oppositie-identiteit. Datgene wat door de meerderheidsgroep het sterkst wordt afgewezen - zoals traditie en geloof - wordt meer en meer verheven tot het meest centrale aspect. En als Marokkanen als gevaarlijk, agressief en crimineel worden bestempeld dan wordt juist dit in taal en lichaamshouding benadrukt en uitgedragen. Wat hierbij overheerst is niet zozeer de groep zelf die autonoom betekenis geeft aan de eigen identiteit, als wel de reactie op en het onderscheid met de ander. Niet de eigen invulling, maar het afzetten tegen anderen staat centraal. Dit gaat gepaard met een verscherping van groepsgrenzen en met stereotiepen over de verschillende groepen.

Er is bovendien nog iets anders. Etnische minderheden kunnen eigen groepskenmerken naar voren schuiven en in positieve zin benadrukken, maar het gebrek aan waardering van de meerderheidsgroep blijft knagen. Voor een positieve identiteit is erkenning en waardering in eigen kring mooi, maar waardering en respect van anderen is nog mooier. Wij hebben bijvoorbeeld vastgesteld dat Turkse jongeren op het expliciete of bewuste niveau erg positief denken over hun etnische identiteit, terwijl ze op het impliciete of onbewuste niveau een veel lagere etnische zelfwaardering hebben. Bovendien blijkt ervaren discriminatie vrij sterk en negatief samen te hangen met de etnische zelfwaardering op het impliciete niveau en veel minder met die op het expliciete niveau.

Een tweede collectieve strategie is die van sociale organisatie en confrontatie. Een positieve etnische identiteit kan worden gezocht door daadwerkelijke veranderingen in de samenleving. Hierbij gaat het om maatschappelijke en politieke acties die direct de bestaande verhoudingen en negatieve stereotypen ter discussie en aan de kaak stellen. Dit kan op allerlei manieren gaande van democratische tot meer radicale.

Als je je laat gelden als groep ben je niet langer alleen slachtoffer, maar neem je het heft in eigen handen. In plaats van door anderen te worden gedefinieerd, beoordeeld en geplaatst, staat *zelf*definiëring en *zelf*bewustzijn voorop. Het is een verschuiving van object naar subject, van maatschappelijke toeschouwer naar medespeler, van een groep waar *over* van alles en nog wat wordt gezegd tot een groep waar *mee* gepraat dient te worden. Een deel van ons onderzoek gaat dan ook over de achtergronden van etnische en religieuze mobilisering en politisering.

Maar er zijn ook hier schaduwkanten. Er wordt één bepaald groepslidmaatschap opgeworpen als *de* centrale zo niet enige identiteit die er toe doet; een dwingende morele code die solidariteit en samenhang dicteert en weinig ruimte laat voor variatie en verschil. Maar het groepsdenken dat hiervoor de basis vormt veronderstelt een eenheid en saamhorigheid die er lang niet altijd is. Zoals bij iedere gemeenschap zijn er ook onder etnische minderheden grote verschillen in achtergrond en positie, in opvattingen en ideeën, belangen en behoeften, en in idealen en toekomstdromen.

Daarnaast is het de vraag in hoeverre het versterkte groepsdenken ten koste gaat van de sociale cohesie. Een multi-etnische samenleving staat altijd voor de vraag hoe de noodzakelijk maatschappelijke samenhang kan worden gehandhaafd en gestimuleerd. Dit brengt mij bij de tweede hoofdlijn van mijn onderzoek

Verenigen

Onderzoek naar etnische relaties is soms lastig omdat het om een sociaal en politiek gevoelige kwestie gaat. Dit brengt dikwijls met zich mee dat je als onderzoeker wordt verondersteld, of geacht, om partij te kiezen: bijvoorbeeld door het gebrek

aan integratie en andere tekortkomingen van etnische minderheden te bestuderen, of juist door de aandacht te richten op discriminatie en vooroordelen van autochtone Nederlanders.

Inzicht in processen van samen leven vereist echter dat onderzoek zich zowel richt op het perspectief van de meerderheid én van minderheden, en met name ook op de wijze waarop alledaagse interacties, contacten en gesprekken daadwerkelijk plaatsvinden. Wat is bevorderlijk dan wel belemmerend voor meer harmonische verhoudingen of vormen van sociale cohesie? Hoe kunnen interetnische relaties in positieve zin worden beïnvloed? Dit is de centrale vraag. Om die vraag te onderzoeken zijn er theoretisch en methodisch tal van mogelijkheden en wij maken van een aantal van die mogelijkheden dan ook gebruik. Theoretische door aan te sluiten bij sociaal psychologische en sociologische ideeën en methodisch door het gebruik van vragenlijsten, experimenten, interviews en groepsgesprekken.

Groepsbindingen kunnen leiden tot groepstegenstellingen en conflicten. Onderzoek laat echter zien dat dit geenszins noodzakelijk is, maar afhankelijk van tal van factoren op allerlei niveaus. Onderscheid maken tussen sociale categorieën is op zich geen probleem en niets bijzonders. Het is schering en inslag in de samenleving en in ons rechtssysteem. Groepsvorming hoeft helemaal niet plaats te vinden ten koste van anderen en groepsverhoudingen zijn niet vaststaand of gegeven. Onderscheid maken is iets anders dan tegenstellingen formuleren en een voorkeur voor de eigen etnische groep is niet hetzelfde als een afkeer van anderen. Daadwerkelijke tegenstellingen en conflicten komen voor, maar evenzo zijn er vele voorbeelden waarin een *modus vivendi* wordt gevonden en gemeenschappelijkheden en overeenkomsten centraal staan. Het is steeds de vraag onder welke condities het een of het ander zich voordoet: wanneer, hoe en waarom verschillen wel of juist niet uitgroeien tot spanningen en conflicten. Die vraag staat centraal in mijn onderzoek. Ik heb me daarbij met name gericht op multiculturalisme (*verschil*) en op de rol van gemeenschappelijke of gedeelde identiteiten (*overeenkomst*). Ik wil over beide kort iets zeggen.

Multiculturalisme

Multiculturalisme is een meerduidig en besmet begrip. Er zijn allerlei opvattingen, initiatieven en vormen van multiculturalisme en het wordt tegenwoordig eerder gezien als een drama dan een blijspel. Mijn onderzoek richt zich op 'multicultural recognition'. Het gaat om benaderingen waarin het denken in etnische groepen het uitgangspunt is en de waarde, eigenheid en uniciteit van iedere groepering positief wordt belicht zodat verschillen geaccepteerd en erkend worden.

In ons onderzoek komt naar voren dat multiculturalisme inderdaad een positieve uitwerking kan hebben op interetnische relaties. Wij hebben dat vastgesteld met grootschalig, multilevel onderzoek naar multicultureel onderwijs en ook met experimenteel onderzoek waarin 'multicultural recognition' tegenover assimilatie wordt gezet. Andere onderzoekers hebben overeenkomstige resultaten gevonden. Positieve aandacht voor culturele diversiteit en eigenheid kan dus zeker bijdragen aan meer harmonische etnische verhoudingen.

Maar er zijn ook problematische kanten. Het groepsdenken inherent in multiculturalisme leidt bijvoorbeeld gemakkelijk tot generaliserende groepsbeelden. Het blijkt niet eenvoudig om in multicultureel onderwijs te ontsnappen aan stereotypingen. Multiculturalisme wordt ook gemakkelijk gezien en geïnterpreteerd als zijnde ongelijk: gericht op het bevorderen van de eigen identiteit van etnische minderheden en op het bestrijden van vooroordelen van autochtone Nederlanders. Dit is inderdaad wat wij in ons onderzoek vinden. Multiculturalisme blijkt weinig uit te maken voor het bestrijden van vooroordelen onder etnische minderheden en is eerder bedreigend voor de groepsidentiteit van autochtone Nederlanders.

Een ander probleem is dat de nadruk op positief gewaardeerde verschillen kan leiden tot een tamelijk vrijblijvende norm van 'respect hebben voor elkaar en voor de cultuur van de ander'. Wat hierbij ontbreekt is een meer dynamische, uitnodigende norm waarbij verschillen en betekenissen aan elkaar worden gerelateerd en getoetst. Verschillen zijn er niet alleen om te respecteren want dat verschaft uiteindelijk een rechtvaardiging voor onverschilligheid en segregatie. Multiculturalisme is niet hetzelfde als relativisme en moet ook geen excuus zijn om dingen op zijn beloop te laten. Er zijn immers basiswaarden en principes die een samenleving stutten en dragen.

Daarom kijken wij in ons onderzoek ook naar de vraag hoe jongeren oordelen en redeneren over wat volgens hen wel en wat niet toelaatbaar is, en waarom. We doen dit aan de hand van concrete voorbeelden, zoals een Moslim lerares die mannelijke ouders geen hand wil geven, een krant die beledigende afbeeldingen publiceert, of een white power groep die een demonstratie wil houden. We gaan hierbij met name uit van de cognitieve domeintheorie en gebruiken een experimentele opzet om na te gaan of bijvoorbeeld de actoren, intenties, omstandigheden en gevolgen van bepaalde handelingen van invloed zijn op het denken en oordelen over dergelijke situaties. Ook kijken we naar leeftijds- en naar etnische verschillen. Opvallend genoeg blijken er erg weinig leeftijdsverschillen te zijn tussen 12- en 18-jarigen. Er is geen duidelijk ontwikkelingspatroon in het oordelen over dergelijke kwesties; iets wat in ander onderzoek ook wordt gevonden. Er zijn ook weinig verschillen tussen etnische en religieuze groepen, *ten minste* als het om niet-etnisch gerelateerde onderwerpen gaat. Dit is anders als de positie en identiteit van de eigen groep in het geding is: in dat geval is de tolerantie veel kleiner *zowel* bij autochtone als bij allochtone jongeren. Zijn die posities niet in het geding dan blijken er nauwelijks aanwijzingen te zijn voor bijvoorbeeld het idee dat het denken in termen van vrijheden en rechten kenmerkend is voor autochtone Nederlanders en nauwelijks voor Moslims, of zelfs tegengesteld is aan de Islam. Momenteel zijn we ook bezig om te kijken of deze groepen verschillend denken over aspecten van burgerschap en democratie, mede in het licht van de pedagogische opdracht van het onderwijs.

Gedeelde identiteiten

Etnische identiteit is in principe maar één aspect van wat mensen zijn. Mensen behoren tot uiteenlopende groepen en categorieën en er worden diverse criteria gebruikt om indelingen te maken. Afhankelijk van het specifieke vraagstuk en de situatie, worden andere scheidslijnen getrokken. Deze indelingen kunnen samenvallen en zich vermengen met etniciteit of hiervan een onderverdeling zijn, maar worden ook zelfstandig gebruikt bij de betekenisgeving. De verscheidenheid aan

indelingen en criteria houdt in dat met de etnische achtergrond geen uitputtende beschrijving en verklaring kan worden gegeven van wie mensen zijn en wat ze doen.

Die verscheidenheid houdt ook in dat er in principe meerdere mogelijkheden zijn om verschillen én overeenkomsten aan te geven. Een deel van ons onderzoek gaat juist over de vraag hoe etnische identiteit zich verhoudt tot andere sociale indelingen en welke factoren hierop van invloed zijn. In mijn meer etnografisch onderzoek op multi-etnische scholen en buurten komt duidelijk naar voren dat mensen allerlei indelingen gebruiken om de dagelijkse gang van zaken te structureren en van betekenis te voorzien. Behalve etnische indelingen zijn er bijvoorbeeld indelingen naar gedrag, sekse, leefstijl en leeftijd, die in uiteenlopende situaties worden gebruikt om greep te krijgen op de omstandigheden. De rol van etniciteit wordt zowel benadrukt als gerelativeerd. Er wordt in etnische termen gedacht en gehandeld en dat leidt incidenteel tot spanningen. Maar dat denken en doen wordt door *mensen zelf* ook geproblematiseerd en door andere indelingen doorkruist.

Dit neemt niet weg dat etnische indelingen de sociale samenhang in een school, organisatie, buurt of samenleving kunnen ondermijnen. In het licht van verenigen en samenhang wordt dan ook steeds meer gezocht naar punten van contact en overeenstemming of naar identificatie-mogelijkheden over etnische grenzen heen zodat een gemeenschappelijke definitie en 'wij-gevoel' mogelijk is. Een gedeelde identiteit verschaft een gemeenschappelijk oriëntatiepunt en moreel referentiekader met de daarbij horende gevoelens van betrokkenheid en verantwoordelijkheid.

Ons onderzoek laat zien dat etnisch-culturele verschillen naar de achtergrond kunnen verdwijnen wanneer er een gezamenlijk belang, gedeelde interesse of gezamenlijke activiteit ontstaat. Wij hebben ook geconstateerd dat een wij-gevoel op het niveau van de school allerlei positieve effecten heeft en dat een gemeenschappelijke identificatie met de buurt of wijk groepstegenstellingen kan tegengaan.

Een andere mogelijkheid is een hernieuwde nadruk op de nationale, Nederlandse identiteit. Dit lijkt zeker nuttig want in ons onderzoek komt naar voren dat een aanzienlijk deel van bijvoorbeeld de Turkse gemeenschap zich niet verbonden voelt met Nederland en zich ook afzet van of dis-identificeert met de Nederlandse samenleving. Dit komt gedeeltelijk door de bestaande stigmatisering

en door interne druk om niet te 'vernederlandsen'. Het komt echter ook door de manier waarop de Nederlandse identiteit wordt ingevuld. De toenemende aandacht voor 'ons' verleden en 'onze' typische volksaard leidt bijvoorbeeld vooral tot een etnisering van de Nederlandse identiteit die steeds minder ruimte biedt aan nieuwkomers om zich Nederlander te voelen. Een verhaal van Nederland waarin nauwelijks plaats is voor etnische minderheden heeft voor hen geen zeggingskracht en laat alleen de optie van assimilatie over.

Heel wat onderzoek heeft laten zien dat dit om allerlei redenen een weinig aantrekkelijke en realistische optie is. Psychologisch is het verre van eenvoudig om je 'cultuur' of 'etnische identiteit' achter je te laten en sociaal wordt er van verschillende kanten druk uitgeoefend om dit niet te doen, en als je het wel doet is acceptatie door de meerderheid *én* door de eigen minderheidsgroep zeker niet gegarandeerd. Er wordt meestal dan ook meer verwacht van zogenaamde hybride of duale identiteiten waarin mensen zichzelf en anderen zien als Turkse-Nederlander of Marokkaanse-Nederlander. Dus niet als Turk *in* Nederland, maar Turks als een kwalificatie van het Nederlander zijn.

In de onderzoeksliteratuur is er de laatste jaren een tendens om dergelijke duale identiteiten te verheerlijken en als een verrijking voor te stellen. De aandacht is geleidelijk verschoven van problemen inherent aan het 'leven *tussen* twee culturen' naar de meerwaarde van het 'leven *met* twee culturen'. Wij doen op verschillende manieren onderzoek naar dergelijke duale identiteiten. Het blijkt dat hiervoor zowel individuele als sociale condities vereist zijn. Je kunt je westerling *én* Moslim voelen maar het is psychologisch en publiekelijk gezien niet gemakkelijk om beide met elkaar in overeenstemming te brengen. En je kunt je Marokkaan *én* Nederlander voelen maar de samenleving kan je Marokkaanse achtergrond afdoen als onderdrukkend en achterlijk terwijl er in eigen kring de angst bestaat voor verwestering en afvalligheid.

Het is niet echt duidelijk wat dergelijke duale identiteiten psychologisch gezien precies betekenen. Is het bijvoorbeeld wel mogelijk om met dubbele loyaliteiten te leven of met gedeeltelijk tegenstrijdige betekenissen van twee of meer identiteiten? Theoretisch worden er allerlei modellen voorgesteld, zoals 'identity shifting', 'identity complexity', 'nested identities', en 'cultural frame switching'.

Veel systematisch onderzoek is er echter niet. Wij hebben verschillende onderzoeken gedaan naar de verenigbaarheid van etnische, religieuze en nationale identificaties. Ook hebben wij experimentele studies gedaan naar 'cultural frame switching' bij biculturele mensen. Dit is het verschijnsel dat dezelfde persoon anders oordeelt afhankelijk van de specifieke culturele kennis die mentaal wordt geactiveerd.

Er zit echter niet alleen een psychologische kant aan duale identiteiten, maar ook een sociale of publieke kant. Je kunt je wel een Turkse-Nederlander voelen, maar als niemand je zo ziet of accepteert is er wel een probleem. Duale identiteiten moeten sociaal worden waar gemaakt, herkend en erkend. Niet in abstracte zin maar in het leven van alledag, in alledaagse gesprekken en contacten. In ons onderzoek kijken we dan ook naar de vraag hoe mensen dergelijke duale identiteiten aannemelijk en aanvaardbaar proberen te maken, zowel in eigen kring als tegenover de meerderheidsgroep. Een voorbeeld van het eerste is onderzoek naar de wijze waarop Turkse en Chinese-Nederlanders in eigen kring aanspraak maken op een 'echte' of authentieke Turkse of Chinese identiteit. Een voorbeeld van het tweede is het onderzoek onder Poolse Tataren dat ik samen met een van de vroege MERM-studenten heb gedaan. Het gaat hier om een kleine groep Moslims die al meer dan 600 jaar in Polen woont (Gdansk, Oosten Polen). Zoals u weet is Polen een bij uitstek katholiek land en is het katholiek zijn een intrinsiek en centraal onderdeel van het Pools zijn. Dus de vraag is hoe je zowel Pools, Tataars, en Moslim kunt zijn. Aan de hand van gesprekken en een analyse van Tataarse tijdschriften hebben wij gekeken hoe Tataren deze identiteiten publiekelijk trachten te verenigen en als verenigbaar proberen voor te stellen.

Tot slot

Ik ga afsluiten. De opdracht was om een voordracht te houden over de essentie van mijn onderzoekswerk en in het kader van het facultair onderzoek. Dat is wat ik heb proberen te doen. Ik heb over verschillende delen van mijn onderzoek niets kunnen zeggen en ik ben ongetwijfeld de grenzen van sommige departementen niet of nauwelijks overgestoken. Maar ik hoop dat mijn verhaal voor de meeste van jullie

enige raakvlakken en aanknopingspunten heeft gegeven. In ieder geval wil ik jullie bedanken voor de aanwezigheid en aandacht.

Aanvullende informatie:

Verkuyten, M. (2005). *The social psychology of ethnic identity*. Hove: Psychology Press.

www.ercomer.eu